

מדיניות ודעה קדומה

מוטי גולני

אורי ביאלר, צלב במגן דוד: העולם הנוצרי במדיניות החוץ של ישראל 1948–1967, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, ירושלים, 2006, 286 עמודים.

עיון בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב היהודי ומדינת ישראל עשוי להביא למסקנה שהגורם הנוצרי בארץ ומחוץ לה היה קיים בתודעה הציונית-היהודית בשוליים, אם בכלל. מלחמת העולם הראשונה, נסיגתם של העות'מאנים, הכיבוש הבריטי, כתב המנדט שאושר בראשית שנות העשרים ושיתוף הפעולה הפורה הבריטי-ציוני דחקו את הגורם הדתי בכלל ואת זה הכנסייתי במיוחד ממעמדם עד אז.

לכאורה נדמה כי העימות הציוני-הבריטי, כאשר זה עלה על סדר היום, היה על רקע מדיני, בוודאי לא דתי. גם מי שהאשים את הבריטים באנטישמיות לא מיקד את ביקורתו ברקע הנוצרי שלהם דווקא. גם העימות היהודי-ערבי, אפילו בשאלת התפילה ליד הכותל בשנים 1928-1929, נתפס בדרך כלל במחקר כעימות לאומי שעילתו דתית. אף על פי כן, מן הפרספקטיבה שממנה אנו נהנים היום ברורה לנו התחזקותו של ההיבט הדתי בסכסוך עם השנים. אלא שמדובר על גלישה הולכת וגוברת אל עימות אסלאמי-יהודי, עובדה הדוחקת עוד יותר את מקומה של הנצרות בתולדות ארץ ישראל המנדטורית ומדינת ישראל אחריה. המתרחש סביבנו, בוודאי מאז 1967, כאילו בא לחזק את המסקנה הזו. אלא שהנצרות על סוכניה השונים לא נעלמה ממקומותינו גם עם הקמתה של ישראל במאי 1948. ביחס אל הנוכחות הזו היו מרכיבים של 'ריאל פוליטיק' ולא פחות חשוב, מרכיבים של תודעה יהודית שהיו מרכזיים מאוד אצל בני הזמן בו דן הספר שלפנינו

אורי ביאלר בא להשלים במחקרו החלוצי את החסך ההיסטוריוגרפי הזה. אין הוא עוסק בהיבט הנוצרי על כל צדדיו בתולדות הארץ מ-1948 ועד 1967. הוא בחר חלק

אחד, מעניין במיוחד לקוראי העברית: מבטו של הממסד הישראלי על העשייה הנוצרית בענייני הארץ הקדושה, בתוכה ומחוץ לה. הספר מבוסס על מחקר ארכיוני אינטנסיבי בעיקר בישראל. הוא מבקש לבחון את דרכה של ישראל עם הוותיקן והכנסיות הנוצריות בארץ בשני העשורים הראשונים לקיומה. התיקוף הזה חשוב כיוון שמקובלת ההנחה שעד 1967, בתקופה ה'טרום משיחית' בישראל, ניהלו ממשלותיה ושליחיהן מדיניות חוץ ופנים רציונלית שבסיסה היה דמוקרטי ליברלי. בבואו לנסות ולסכם במשפט אחד את עיקרי ממצאיו כתב ביאלר כי 'גישתה של ישראל בתחומים חשובים של מדיניות חוץ הייתה אף היא [כמו של הוותיקן שעשייתו בהגדרתה היא הן דתית והן מדינית] דואלית בהגדרתה העצמית: מחד גיסא מדיניות המאפיינת מדינת לאום, ומאידך גיסא מדיניות המאפיינת במידה רבה מערכת של דת ואמונה' (עמ' 258). לפנינו ניסוח זהיר לצלב במגן דוד, שהמשתמע ממנו חורג מעבר לסיכום הזה.

חלקו הראשון של הספר דן בסוגיה של יחסים בינלאומיים. עיקרה – האופן שבו טיפלה הדיפלומטיה הישראלית במדיניות הוותיקן נוכח הקמתה של המדינה היהודית בכלל ושליטתה במערב בירושלים במיוחד. אפשר לבקר את המחבר על התעלמותו משחקנים נוצרים אחרים בזירה הבינלאומית וממשקלם בשאלת היחס לסוגיה החדשה לנצרות: מדינה יהודית עצמאית השולטת בחלק המערבי של ירושלים. אך לאחר הקריאה ברור כי מן הזווית הישראלית, שבה בחר ביאלר לטפל, היה הוותיקן הגורם הנוצרי המרכזי בזירה הבינלאומית שהסדרת היחסים עמו, כפי שראה זאת מי שטיפל בסוגיה בשנים שבדיון כאן, תקרין על יחסיה של ישראל עם העולם הנוצרי כולו. לפיכך לתוצאה המאכזבת של מאמצי ישראל עד 1967 למסד את קשריה עם הוותיקן (עמ' 114-115) הייתה משמעות שחרגה מעבר לציר ירושלים-רומא.

חלקו השני של הספר מפנה את המבט פנימה. החלק הזה הוא לטעמי היותר מרתק במחקר הנוכחי, כיוון שהוא חושף את הפער, שהיה ככל הנראה בלתי נמנע, בין האידאל שהציגה מגילת העצמאות הישראלית כאשר דובר בחופש דת ופולחן, לבין המעשה בעניין זה. הממסד הישראלי – יהודי וחילוני ברובו המכריע – התמודד עם סוגיות של מיסיון (וחינוך נוצרי בכלל) ועם בעיית הרכוש הכנסייתי, במיוחד קרקעות, בגישה מעורבת ומרתקת של 'ראש ליברלי' ו'בטן יהודית'.

אין חדש בעובדה שהציונות צמחה באירופה מתוך הוויית חיים יהודית בקרב רוב נוצרי שהכנסייה הייתה, בוודאי עד המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, גורם מרכזי בתרבותו. האנטישמיות הקלאסית, בניגוד לזו המודרנית, הייתה דתית נוצרית בעיקרה, וגם עם עלייתה של זו המודרנית לא עמדה הכנסייה, בלשון המעטה, לצדם של היהודים. מכאן שיותר להניח כי במהפכה הציונית הייתה גם התרסה נגד הנצרות על זרמיה וכנסיותיה. הלך הרוח הזה נתן את אותותיו במפגש הציוני-ישראלי עם הכנסיות השונות בארץ ישראל ובמדינת ישראל. מה גם, כפי שמראה ביאלר, שהללו לא נמנו,

זולת בפרקי זמן קצרים וגם אז לא כולן, עם אלה שראו בעין יפה הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, שלא לדבר על מדינה ריבונית.

ביאלר חשף בספרו את מה שלכאורה מובן מאליו, ומסיבות שאינן מקריות כוסה והוכחש: את העוינות הישראלית הממסדית הבסיסית לנצרות בכלל ולנוכחות הנוצרית בישראל במיוחד. דוגמה טובה למציאות הזו יש באופן שבו התייחסו בישראל לצליינות הנוצרית. יותר מאשר סיכוי כלכלי ראו בה סיכון קיומי. לא פחות. שנת 1950 הייתה 'שנה קדושה' לפי המסורת של הכנסייה הקתולית. את השנה הזו, סברו בישראל, ינצלו בוותיקן להגברת התעמולה למען הגנת המקומות הקדושים לאחר תום המנדט והקמתה של מדינת ישראל. בישראל שאך קמה העריכו אפוא כי בעידודו של האפיפיור, ולא לשם שמים, יגיעו באותה שנה לישראל כ-100,000 צליינים. בירושלים דיברו על סכנת 'אווירה של מסעי צלב', עם כל המשתמע ממנה בזיכרון היהודי. ציר ישראל בבריסל כתב למשרד החוץ בעניין זה ב-5 בדצמבר 1949, ביום בו הוחלט לספח את ירושלים ולהכתירה כבירה: 'עולי הרגל יחיו ויימצאו בתוך אווירה של מסעי צלב, בוודאי ימצאו גם [מסיתים] המוכנים לנצל את המתיחות הגבוהה כדי להפוך את הניצוצות ללהבה' (עמ' 253-254).

לישראל היה מה להסתיר. סימני המלחמה, הפגיעה במקומות הקדושים וההזנחה נראו היטב. הוחלט על פעולת שיפוץ ראשונית וסגירת חלק מהאתרים בטענות של ביטחון ובטיחות, ועל הצמדת מלווה לכל קבוצה של עולי רגל: 'לא רק בתור מורה דרך, אלא בייחוד בתור משקיף ובתור אישיות רשמית שבנוכחותו הכמרים לא ירצו להביע דברי הסתה' (עמ' 255). הוחלט לא לעודד בשום פנים באותה שנה את הצליינות. הרווח במטבע חוץ ובעיקר הלגיטימציה שעשויה הייתה לקבל הנוכחות הישראלית בירושלים בתמורה לגישה פתוחה ועידוד הצליינות, נפלו מול החשש ממסע צלב בן זמננו. המדינות הישראליות הזו אכן עשתה את שלה. בגינה וסביר שגם מסיבות נוספות, הגיעו באותה שנה לירושלים רק כ-1,400 צליינים, רובם קתולים (שם).

מאלפת אף יותר היא פרשת היחס למיסיון ולמיסיונריות בישראל שעליה עמד ביאלר בהרחבה. אם היה הדבר תלוי בחוגים הדתיים הייתה פעילותם נאסרת באופן נחרץ לפי חוק. אלא שכוחן הפוליטי של המפלגות הדתיות עד 1967 תאם עדיין את גודלה היחסי של האוכלוסייה שומרת המצוות בישראל. לפיכך יכולים היו ראשי המדינה לנסות וליישם 'גישה ליברלית' (עמ' 154), שנמנעה מחקיקה אנטי-מיסיונרית ברורה ברוח מגילת העצמאות, שחייבה חופש דת. בפועל נקטה הממשלה אמצעים בירורקרטטיים שאותם הוביל משרד הפנים (ולא רק כאשר שלט בו המפד"ל), על מנת להגביל את המיסיון ואת החינוך הנוצרי, למי שזו אמונתו. דבריו של דוד בן-גוריון ב-1948 משקפים את מקומן של האמוציה ושל הזיכרון ההיסטורי בהתהוותה של המציאות הזו. זמן קצר לאחר הקמת המדינה הגיב ראש הממשלה על שאלתו של

הקונסול ההולנדי בישראל בשאלת חופש הפעולה למיסיונרים בישראל: 'אמרתי מתוך כפיפות לחוקי המדינה יהיה לכם חופש גמור לפעול בארץ. אם כי, הוספתי, אני מקווה שאם יעבדו בקרב היהודים ייכשלו כאשר נכשלו מקודם'. היינו, שהקמתה של המדינה היהודית עדיין לא היה בה כדי לחסל את סכנת המיסיון גם בתחומה. פרק זה מאלף במיוחד כיוון שהוא מראה כי פחדים מעין אלה לא היו רק נחלתם של שומרי המצוות. במרכז הדיון הישראלי-נוצרי, וממילא גם בצלב במגן דוד, עמדה שאלת ירושלים. אך טבעי היה שהעימות עם גורמים נוצרים בישראל ומחוצה לה יתנקז אל העיר הקדושה. היה זה הציר המרכזי ביחסי ישראל עם הוותיקן (שהמחקר הזה מסתפק בו) ועם העולם הנוצרי כולו (עמ' 42). כמו בסוגיות שלעיל לא נשען היחס הישראלי לוותיקן רק על אמונות, דעות וזיכרון. אחרי הכול היה לו בסיס של ממש, כפי שמראה ביאלר לאורך הספר. בעניין זה נכון לציין כי אף שמלכתחילה עוסק המחקר הנוכחי בזווית הישראלית של יחסי ישראל עם הנוצרים, עומדת לו לרועץ העובדה שמעט מאוד חומר תיעודי שמקורו נוצרי (במיוחד זה של הוותיקן) עומד לרשות החוקר בן זמננו. אך אין בעובדה האמורה כדי להמעיט מאיכותו של הדיון בספר הזה, המצליח להעביר לקורא בפרטי פרטים את פרשת המקום שנתנה ישראל לוותיקן בוויכוח על מעמדה של ירושלים כבר ערב הקמתה ב-1947 ועד שהעניין בשאלה גווע זמנית מראשית שנות החמישים ועד 1967.

הדיון בשאלת ירושלים נע במרחב שבין ניתוח מפוכח של בעיה מדינית בינלאומית לבין הממד הסטראוטיפי שלה. הוותיקן, שלא היה פעיל בהורתה של התכנית לבינאום ירושלים בשנת 1947, התייצב מאוחר יותר, ב-1949, לאחר חלוקתה של העיר דה-פקטו, בראש המבקשים לבנאם את העיר. החלטת העצרת הכללית של האו"ם בעניין בדצמבר 1949, הכתירה מאמץ זה בהצלחה פורמלית ידועה. הוותיקן נתפס מאותו זמן ואילך בישראל לא רק כמי שמסכן את אחיזתה בירושלים המערבית, אלא גם כמי שמערער במשתמע על הישגיה במלחמת העצמאות ואף מסוגל להביא לנזקים קשים וארוכי טווח (עמ' 35). נראה שהייתה זו הערכה מופרזת, שעירבה הערכה מדינית בת הזמן עם אמונה ודעה קדומה. מדיניות הבינאום נכשלה בסופו של דבר בשל כוחות שהיו חזקים מהוותיקן. בראש ובראשונה גרמו לכך המלחמה הקרה והעובדה שבריטניה, אשר נותרה מעורבת עמוקות במתרחש באזור (ירדן, מצרים) לא נתנה את ידה לבינאום (עמ' 68). אך אפילו בן-גוריון, 'האב המייסד', שניסה להציג גישה מאוזנת יותר בשאלה זו, לא הצליח לשנות את הלך הרוחות הכללי בעניין (עמ' 38-39).

הציונות ניזונה ממקורות שונים. זה היהודי היה ללא ספק מהחשובים שבהם, אם לא החשוב ביותר. כיצד אפוא יכולים היו נושאי הרעיון הציוני, מממשיו ומנהיגיהם, להינתק מחוויית זיכרוננו וחיינו של מקור צמיחתם ההיסטורי, ואצל רובם אף זה

הביוגרפי? לא פחות מעניינת היא השאלה, המצריכה מחקר אחר, מדוע טרחה אותה הנהגה להצניע את הממד הזה בעשייתה ובהחלטותיה?

צלב במגן דוד מוסיף כאמור ממד החסר להיסטוריוגרפיה של תולדות מדינת ישראל. ביאלר, היסטוריון ישראלי הכותב על ישראל, מיעט עד היום לפרסם בעברית. ספרו הוא הזדמנות טובה לקוראי העברית לפגוש את עבודתו של היסטוריון רהוט וביקורתי. ועוד, בעידן של עברית ירודה בכלל ושל זו הכתובה בפרט, יכול הספר הזה להיות דוגמה טובה לסטודנטים ולחוקרים לא רק ב'מה' אלא גם ב'איך'. ככל שידיעתי מגעת, הסיבה שבגינה מעט מפרי עבודתו של אורי ביאלר ראה אור בעברית נעוצה בגישתנו באקדמיה, גישה שעל פיה גם אם טובי המומחים בסוגיה מסוימת קוראים עברית, עדיין ניתנת עדיפות ידועה לפרסום בלעז. יש לגישה זו טעם ברור ברוב התחומים הנחקרים באקדמיה – אך לא בתולדות ארץ ישראל ומדינת ישראל. במקרה הנוכחי חיוני לצפות מחוקר ישראלי החוקר את ארצו שיפרסם גם בעברית, ולו מפאת כבודם שלו ושל התחום שבו הוא עוסק.

